

राई समुदायमा साकेला सिलीको सांस्कृतिक महत्त्व

*कृष्णकुमार राई

mailahatuwali@gmail.com

अध्ययनसार

सिली, किरात राई समुदायको सांस्कृतिक चाड साकेलामा नाचिने नाचको ताल, शैली वा चाल परिवर्तनको अवस्था हो भन्ने बुझिन्छ । सिली बिना साकेला नाच पूरा हुन सक्दैन । साकेला नाच बिनाको साकेला पूर्ण हुँदैन । त्यसैले साकेलाको केन्द्र भागको रूपमा सिली रहेको हुन्छ । सिली परिवर्तनसँगै हात र खुट्टाको चालमा पनि परिवर्तन हुन्छ । यस्ता सिलीमार्फत् मानव जीवन पद्धतिका भावभंगीहरूलाई प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । सिलीहरू किरात राई जातिको सिकारी जीवन पद्धतिदेखि कृषि र सिपकलासँग सम्बन्धित रहेका हुन्छन् । यस्ता सिलीहरूमा सिकार गर्ने प्रक्रिया, तान बुन्ने, कपडा सिलाउने कलादेखि लिएर अन्नबाली लगाउने, उठाउने साथै सिंगारपटार गर्ने सम्मका पर्दछन् । यही सिलीको आधारमा किरात समुदायले साकेला नाच नाचेर साकेला मनाउने गर्दछन् । यस्ता सिलीहरूले प्रकृति र पितृप्रति आस्था जगाउँदै सामुहिकताको भावना सिर्जना गरेको पाइन्छ । यस आधारमा साकेला सिली किरात राई जातिको एक सांस्कृतिक पद्धतिको रूपमा रहेको छ भन्ने निष्कर्ष यस लेखको रहेको छ ।

मुख्य शब्दावली : सिलि, साकेला, पितृ, प्रकृति, सिलिमाइपा,

विषयपरिचय

नेपाल विभिन्न जातजातिले भरिएको देश हो । वि.सं.२०७८ सालको जनगणनाअनुसार एक सय ४२ प्रकारका जातजाति रहेका छन् (केन्द्रीय तथ्यांक विभाग, २०२१, पृ.१-७) । जाति भिन्न हुनु भनेको भाषा, संस्कृति, रहनसहन भिन्नता हुनु हो । भाषा मात्र पनि एक सय २४ भाषाहरू प्रचलनमा रहेको पाइन्छ (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०२१, पृ.१९०-१९३) । त्यति मात्र होइन जनगणनाअनुसार १७ वटा जात/जातिहरू थप भएको देखिन्छ । देशको भौगोलिक बनेटको आधारमा पनि जातीय संरचना निर्माण भएको पाइन्छ । यसरी नेपाल जातीय, भाषिक तथा सांस्कृतिक रूपमा बहुसंख्यक फूलबारीको रूपमा रहेको छ ।

यहाँका विभिन्न जातिहरू मध्येमा किरात राई जाति पनि एक हो । यो जातिको मुख्य बसोबास नेपालको पूर्वी पहाडी जिल्लाहरूमा रहेको छ । विशेष गरेर खोटाङ, भोजपुर, संखुवासभा, सोलुखुम्बु र ओखलढुंगा जिल्लालाई आफ्नो पुख्र्यौली थातथलो मान्दछन् । अवसरको खोजीको क्रममा उदयपुर, धनकुटा, सुनसरीलगायत पाँचथर र इलाम साथै देशका विभिन्न ठाउँ र विदेशतिर पनि बसोवास गर्न पुगेको पाइन्छ । यी जातिको आफ्नै जातीय भाषा, धर्म, संस्कृति र रहनसहन रहेका छन् । यसैको आधारमा आफ्ना सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनयापन गर्दछन् । किरात राई जातिले मान्ने सांस्कृतिक चाड मध्येमा साकेला एक महत्त्वपूर्ण चाड हो । विशेषतः प्रकृति र पितृलाई पूजा गरेर यो चाड मान्ने गरिन्छ । नयाँ वर्ष प्रवेशको समयमा मनाइने साकेला चाडलाई उँधौली सेवा नामले चिनिन्छ । यो ठाउँअनुसार फरक समय र अवसर पारेर मनाइन्छ । कुनै ठाउँमा बैशाख पूर्णिमालाई आधार मानेर १५ दिनसम्म र कुनै ठाउँ बैशाख महिनादेखि जेठ महिनासम्म मनाउने गरिएको पाइन्छ । यो पर्व सुब्बेफाब्बेको लागि गरिन्छ । बालीनाली, वस्तुभाउ राम्रो होस् भनेर पूजा गरिन्छ । त्यसरी नै उँधौली सेवा पनि ठाउँअनुसार कतै मसिर पूर्णिमालाई आधार बनाएर १५ दिनसम्म र कतैतिर कार्तिक र मङ्सिर महिनाभरि मान्ने चलन रहेको छ । यो समयमा प्रकृति र पितृहरूलाई सकुशल जीवन बचाउन र बिताउन मद्दत गरेको, बालीनाली तथा वस्तुभाउ राम्रो सपार्न र फैलाउन सहयोग गरेकोमा धन्यवाद दिइ पूजागरी यो पर्व मनाउने गरेको पाइन्छ ।

* लेखक जनजातिका संस्कृति र परम्पराको क्षेत्रमा अध्ययन र अनुसन्धानरत हुनुहुन्छ ।

यो समयमा पूजा सकेपछि नाताआफन्त भेला भइ भोज खाइ साकेला नाच नाचेर रमाइलो गरिन्छ । त्यसैले साकेलाको अवसर पारेर नाताआफन्त भेटघाट गर्ने तथा परदेश गएका सदस्यहरू पनि फर्कने गर्दछन् । सबै नरनाता, आफन्त र परिवारका सबै सदस्य भेला भइ मनाइने भएकोले किरात राई समुदायको साकेला चाड प्रचलित छ । यो नाचमा गाउँका मात्र नभइ वरपरका छिमेकी गाउँका मानिसहरूको समेत सहभागिता हुन्छ । नाच गोलाकारमा नाचिन्छ । यो नाचमा उमेर र लिङ्गको भेदभाव हुँदैन । नाच सिली मिलाएर नाचिने हुन्छ । सिली नाचमा सामाजिक जनजीवन, प्रकृतिका अवयवहरू साथै मृतात्माहरूको क्रियाकलापहरूको अभिनय गरिन्छ । प्रस्तुत अध्ययन साकेला नाचको सिलीसँग सम्बन्धित छ । त्यसैले यो लेखमा सिली भनेको के हो ? सिली कति भागमा विभाजित छन् ? सिली कति प्रकारका हुन्छन् ? र सिलीको सांस्कृतिक महत्त्व के छ ? यिनै प्रश्नहरूको उत्तर निरूपणमा लेख सीमित रहेको छ । यो लेख पूरा गर्नको लागि तथ्याङ्कहरू प्राथमिक र द्वितीयक दुवै श्रोतहरू उपयोग गरिएका छन् । प्राथमिक श्रोतको लागि ललितपुर महा-नगरपालिका, वडा नं.१४, नखिपोटलाई छनौट गरिएको छ । यो ठाउँलाई अध्ययन क्षेत्र रोज्नुको मुख्य कारण उपत्यकामा नेपालका विभिन्न ठाउँबाट बसाइसरी आएका किरात राई समुदायले यहाँ सामूहिक रूपमा साकेला नाच नाचिदछन् । यो आलेखमा वरपर बसोबास गर्ने किराती राईहरूबाट सूचना सङ्कलन गरिएको छ । यसरी नै द्वितीय स्रोतको लागि साकेलासम्बन्धी प्रकाशित जर्नल लेख, पुस्तक र अन्य फुटकर लेखहरूको अध्ययन गरिएको छ । प्राप्त तथ्याङ्कहरूको आधारमा यो लेखलाई आधिकारिक तथा प्रामाणिक बनाउने प्रयास गरिएको छ ।

साकेला सिलीको अर्थ

हरेक नाचका आफ्नै विशिष्ट शैली, ताल र भावभंगिमाहरू रहेका हुन्छन् । यस्तो भावभंगीमा, ताल र शैलीको आधारमा नै यो कुन नाच हो ? कुन जातिको नाच हो भन्ने जानकारी पाइन्छ । त्यसरी नै साकेला नाचको पनि विशिष्ट शैली, ताल र भावभंगी हुन्छन् । यसैको आधारमा साकेला नाचलाई पनि विभिन्न रूप वा शैलीमा नाचिएको हुन्छ । यसरी नाचको फेरिने रूप वा स्वरूपलाई नै सिली भनिन्छ । सिलीकै आधारमा नाचको स्वरूप परिवर्तन हुँदै जान्छ । सिली हात र खुट्टाको चालमा देखिन्छ । सिलीको हाउभाउ, मृतात्मा, प्रकृति, जीवजन्तु आदिका क्रियाकलापहरूको अभिनयसँग सम्बन्धित हुन्छ ।

सिलीलाई प्रष्टसँग बुझ्नको लागि सिलीको अर्थलाई गहन रूपमा बुझ्न आवश्यक छ । सिली साकेला र साकेला नाचको अभिन्न पाटो हो । सिली बिना साकेला तथा साकेला नाच पूरा हुन सक्दैन । त्यसैले साकेलामा सिलीको महत्त्व रहेको पाइन्छ । सिलीलाई बुझ्नको लागि सिली के हो ? भनी प्रष्ट हुनु आवश्यक छ । साकेला सिलीलाई विभिन्न किसिमले अर्थ दिने प्रयास गरेको पाइन्छ । सिलीलाई नृत्यको इसाराले विभिन्न कथा, रहनसहन, मेलापात, पुख्र्यौली रीतिरिवाज आदिको चित्रण गर्दछ र यी विभिन्न भाव-भंगी चित्रण गर्ने कला, (वालाखाम्छा, २०४९, पृ. २४), किराँतहरूको रहनसहन, रीतिरिवाज, परम्परा, विभिन्न जीवजन्तु र चराचुरूङ्गीको अभिनय गरिने कला नै सिली (वालाखाम्छा, २०४९ पृ. २५) सिलि मात्र नभनेर साकेला सिली (राई, खम्बु, २०६९, पृ. ७५) साथै साकेलाको नाममा नाचिने लाक (साकेलामा नाचिने नाच) को नियमबद्ध, चरणबद्ध र सिलिसिलाबद्ध ताल वा शैली नै सिली भनिएको पाइन्छ (हतुवाली, २०६४, पृ. १३) । यहाँ सिली भन्नाले साकेलामा नाचिने नाचलाई लाक भनिने र सो नाचको शैलीलाई नै सिली भनेर बुझिन्छ । साकेला अध्येता चन्द्रकुमार राईका अनुसार पनि साकेला नाचको शैली वा ताल नै साकेला सिली हो भनेको पाइन्छ (२०७८ साल जेठ ५ गते लिइएको अन्तरवार्ताको आधारमा) । यसरी साकेलामा नाचिने सांस्कृतिक नाचको नाच्ने तरिका, हाउभाउ र अर्थपूर्ण अभिनय कलालाई नै सिली मान्नुपर्दछ र यो नाचले सांस्कृतिक महत्त्व बोकेको हुन्छ ।

त्यसैगरी, सिली साकेलाको बेला नाचिने नृत्यको शैली हो र यो मानव सभ्यता र विकास कसरी हुँदै आयो भन्ने क्रमसँगै क्रमिक रूपले अधि बढ्दै जान्छ (राई, २०७१, पृ. ४०) । यसरी साकेला सिलीले किरातहरूको सांस्कृतिक विकास सांस्कृतिक विकास तर्फ इंगित गर्दछ ।

अभिनय कलालाई नै सिली भनिन्छ (राई, २०७३, पृ.१०८) भनेर प्रष्ट पार्ने काम गरिएको छ । यो अर्थ पनि अधिल्ला अर्थहरूभन्दा फरक छैन । यसरी समग्रमा सिली भन्नाले साकेलामा नाचिने नाचको शैली, ताल वा सिलसिलेवार परिवर्तित चाल भनेर बुझ्न सकिन्छ । यस्तो सिलीमा प्रकृति, प्राणी र मानव जीवनका सामाजिक, सांस्कृतिक एवम् आर्थिक पक्षका यथार्थ क्रियाकलापहरूलाई हाउभाउको माध्यमबाट उतारेर नाचिएको हुन्छ । सिलीको स्वरूप परिवर्तन खुट्टा र हातको हाउभाउमा देखिन्छ । साकेला नाचको नेतृत्व सिलिमाडपा (सिली विशेषज्ञ पुरुष) र (सिलिमाडमा (सिली विशेषज्ञ महिला) ले गरेका हुन्छन् । कुन सिलीबाट साकेला नाच शुरु गर्ने ? कुन सिली शुरु गर्ने लगायत विषयहरू सिली माडपा र सिली माडमाले गर्दछन् । सिली माडपा र सिलीमाडमाले सिली परिवर्तन गर्ने बित्तिकै अन्य नाचहारीहरूले पनि सिली परिवर्तन गरेर पछ्याउनु पर्दछ । नाच सिली मिलाएर गोलाकारमा गीत र बाजागाजाको ताल सुरमा नाचिने हुँदा दर्शक तथा नाचहारीहरूलाई मनोरञ्जन प्राप्त हुन्छ । साकेला नाच नाचको लागि संख्याको कुनै सीमा छैन, गहना, पहिरन आदिको कुनै बन्देज हुँदैन । उपस्थित सबैले यो पर्वमा नाचन सक्दछन् ।

सिलिको उत्पत्ति र विकास

लेस्ली ह्वाइटका अनुसार- संस्कृति, मानव जीवनको जीउने प्रक्रिया हो (भा, २००७, पृ.५१) । यही क्रममा मानिसले संस्कृतिको विकास गरेर निरन्तरता दिँदै आएको हुन्छ । किरात राई जातिले पनि जीवन जिउने क्रममा पितृ र प्रकृतिको महत्त्वलाई बुझे । प्रकृति विना मानिसले जिउन सक्दैन भन्ने अनुभव गरे । त्यसैले प्रकृति र पितृलाई श्रद्धा गर्ने क्रममा साकेलाको सिर्जना भइ निरन्तरता पाउँदै आएको हो । यसले जीवनयापनका वस्तुहरूप्रतिको आस्था प्रस्तुति वा प्रकट गर्ने क्रममा सामुहिक भेला, खानपान र मनोरञ्जनको सिर्जना हुन पुग्यो । यसरी किरात समुदायको जीवनमा साकेला एक महत्त्वपूर्ण संस्कृतिको रूपमा रहेको छ । साकेला पर्वमा पितृदेवलाई खुशीपार्दै हर्षोउल्लासको वातावरणमा प्रकृतिलाई जगाउनका लागि पनि सिली नाचिन्छ र साकेलासँगै सिलिको पनि विकास हुन पुगेकोदेखिन्छ । त्यसैले सिली, साकेलाको एक मनोरञ्जनात्मक कलाको पाटो हो ।

साकेलाको अभिन्न पक्ष सिलीको उत्पत्ति र विकास कहिलेबाट हुँदै आयो ? यो अर्को अध्ययनको विषय हो । यस सन्दर्भमा साकेला उत्पत्तिको समयलाई मूल पक्षको रूपमा लिनुपर्दछ । किरात राई जातिको साकेला संवत् ६०६ सालबाट प्रारम्भ भएको हो (राई, वि.सं.२०६२) । तर यो कुन सम्बत् हो ? प्रष्ट छैन । यदि विक्रम सम्बत् हो भने पनि अहिले साकेला प्रारम्भ भएको दुई हजार ७७ वर्ष पुगेको देखिन्छ । यसलाई अन्य आधारहरूले प्रमाणित गरेको पाइन्दैन । तर प्राप्त मिथकहरूको आधारमा भने सृष्टिकालपछि जब किरात मानव अस्तित्वमा देखापर्न थाल्यो वा मानवले कृषि युगमा प्रवेशपछि साकेलाको प्रारम्भ भएको हो भन्ने पाइन्छ (हतुवाली, २०६४, पृ.९,१०,११, १३,१४,१५) । र साकेलासँगै सिलिको पनि प्रारम्भ भएको मान्न सकिन्छ ।

त्यसरी नै यस साकेला सिली प्रचलन पनि सृष्टिकर्ता पारुहाड र सुम्निमाले नै उत्पत्ति गरेका थिए (बालाखाम्छा, २०४९, पृ.२४) भनेको पाइन्छ भने अर्को मिथकीय दृष्टिकोणमा किराती राई पुर्खा हेत्छाकुप्पाको विवाह अघि नै छुट्टिएका दिदीहरू अचानक विवाहमा आइपुगेको खुशीयालीमा दिदीहरू टाडवामा वा तायामा र खिवामाको नेतृत्वमा उपस्थित निम्तालुहरूले विभिन्न ताल वा शैलीमा नाच नाचेका थिए । त्यसपछि यो नाचलाई सिली नाच भनियो र निरन्तर नाचदै आएको पाइन्छ (हतुवाली, २०६४, पृ.१३, १४, १५) । यिनै हेत्छाकुप्पाको अर्को नाम खोक्चिलिपा पनि हो । खोक्चिलिपाको विवाहमा वर्षौंअघि हराएको तायामा दिदी आइपुगिन् । दिदी भाइमा यस भेटले खुशी छायो । यही खुशीयालीमा दिदीले विवाहको समयमा मानव जीवनका विभिन्न पक्ष र पशुपक्षीहरूको अभिनय गर्दै देखाइन् । यो नाच नै बास्तवमा साकेला सिली थियो (किराती, २०७३, पृ.१४) । यसरी साकेला सिलिको उत्पत्ति समय कहिले भएको थियो भन्ने प्रष्ट छैन । मिथकहरूलाई आधार मानेर पारुहाड र सुम्निमाको काललाई लिने हो किरात मानवको सृष्टिकाल देखि भएको देखिन्छ । यदी हेत्छाकुप्पा र खोक्चिलिपालाई आधार मान्ने हो भने विश्वमा कृषियुग शुरु भएको अवस्थालाई मान्नुपर्दछ । यसलाई आधार

मान्ने हो भने विश्वमा कृषियुग करिब १० हजार वर्षअघि प्रारम्भ भएको मानिन्छ। यसलाई आधार मान्ने हो भने साकेला र साकेला सिलीको प्रारम्भ पनि १० हजार वर्ष अघि भएको मान्नुपर्दछ र त्यही समयबाट अहिले सम्म साकेला सिलि राई जातिले नाच्दै आएको मान्न सकिन्छ।

सिलीको विभाजन र प्रकार

साकेला सिली मानव जीवन पद्धति, परम्परा, विश्वास र प्रक्रिया अभिव्यक्तिको माध्यम हो। यस क्रममा प्रकृतिका अवयव, विश्वास र जीवन व्यवहारसँग सम्बन्धित विषयहरूलाई किरात राईहरूले सिलीमार्फत् अभिव्यक्त गरेको देखिन्छ। यिनै विशेषताका आधारमा सिलीलाई विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ। यस खालको विभाजनहरूमा प्राकृतिक चित्रणको अभिनय, कृषि चित्रणको अभिनय, प्राणीहरूको चित्रणको अभिनय र आत्मिक अभिनय रहेका छन् (राई, २०४९, पृ.४)। किरात साकेला सिली विशेषताका आधारमा मानव र मानवेतसँग सम्बन्धित हुन्छन्। मानवसँग सम्बन्ध राख्ने सिलीहरू चासुम सिली, सिकीरी सिली पर्दछन् भने मानवेत्तर सिलीअन्तर्गत जनावर, चराचुङ्गी र किराफट्ट्याङ्ग्रासँग सम्बन्धित सिलीहरू छन् (राई, वि.सं.२०७१, पृ.४९)। साकेला सिली प्रकृति, श्रम र खेतीपाति लगाउने, पितृपुर्खा, धर्तीलाई सम्मान गर्ने, सौप र श्रृङ्गारसँग सम्बन्धित सिलीहरू रहेका हुन्छन् (राई, ये.व.५०७६, पृ.२७) भनेर उल्लेख गरेको पाइन्छ। यसैगरी, सिलीको वर्गीकरण युद्धकला तथा सिकारसम्बन्धी सिली, कृषि तथा अन्नबाली र वस्त्रसम्बन्धी सिली, पशुपक्षी तथा जीवजन्तुसम्बन्धी सिली, जीवनपद्धतिसम्बन्धी सिली र श्रृङ्गारसम्बन्धी सिली (राई, २०७०, पृ.६१, ६२) रहेको पाइन्छन्।

सिलीको विभाजन जुन रूपमा गरिए पनि ती विभाजनहरू सारमा समानता रहेको पाइन्छ। विशेषतः सिली विभाजनको समग्र अध्ययनबाट प्रकृति, पितृआस्था (विश्वास) र जीवन पद्धतिसँग सम्बन्धित रहेका छन्। प्रकृतिका अवयवहरूमा बाघ सिली, भाले सिली, कन्याडकुरुड लगायतका सिलीहरू रहेका छन् भने मृतात्मा तथा विश्वासका सिलीहरूमा माडछा सिली, देडसु सिली रहेका छन्। त्यसरी नै व्यावहारिक सिलीहरूमा कृषि र औद्योगिक जीवनपद्धतिका सिलीहरू पर्दछन्। यसरी विभाजन गरिएका सिलीहरूले मानव सभ्यताको विकास तर्फ सङ्केत गरेको पाइन्छ।

साकेला सिलीको प्रकार

साकेला सिली कति प्रकारका छन् ? यो प्रश्न पनि सिलीको सन्दर्भमा उल्लेखनीय रहेको छ। विभिन्न अध्ययनका आधारमा हेर्दा सिलीको प्रकारको बारेमा एक रूपता नभई विविधता रहेको पाइन्छ। यस्तो हुनुमा भौगोलिक बसोबासको प्रभाव, थरगत भिन्नता साथै जीवनको गतिशीलता, बसाइँसराइ र परिवर्तन रहेका छन्। यसैले, साकेला सिलीहरूमा एकरूपता नपाइएको हो। साकेला सिलीहरू कुनै थरगत छन् त कुनै स्थान विशेष रहेका छन्।

सिलीको अध्ययन गर्ने क्रममा किरात संस्कृति अध्येता चन्द्रकुमार हतुवालीले सिलीको स्थानगत र थरगत विविधताको बारेमा प्रकाश पारेका छन्। यस क्रममा स्थानगत रूपमा हतुवाली आमचोके, दिल्पाली सिली भनेर र थरगत रूपमा पुमा सिलि, थुलुड सिलि, खालिड सिली, दुमी सिली र कोयी सिली भनेर उल्लेख गरेको देखिन्छ (हतुवाली, पृ.१७-२२)। अन्य लेखकहरूले समेत सिलीको वर्गीकरणका बारेमा उल्लेख गरेको पाइन्छ। यस सन्दर्भमा किरात राई सिली ११२ प्रकारका रहेका छन् (राई, २०४९, पृ.३), (बालाखाम्छा, २०४९, पृ.२९) उल्लेख पाइन्छ। त्यसैगरी, किरात साकेला सिली ११० प्रकारको हुन्छन् (किराती, २०७३, पृ.१६)। यसरी नै मुख्य सिलीहरू १३ प्रकारका रहने र यसकाहरू शाखा सिलीहरू एकसय ४० वटा हुने उल्लेख पनि पाइन्छ (राई, ये.व.५०७६, पृ.२७)। यसरी, किरात राई साकेला सिलीको वर्गीकरणमा एक रूपता नहुनु थरगत र स्थानगत रूपमा साकेला मनाइने कारण नै मूलरूपमा रहेको देखिन्छ।

अन्य अध्ययनहरूमा कतै सिलीका प्रकारसँगै सिलीका नामहरू पनि उल्लेख भएको पाइन्छ। यस्ता सिलीहरू ठाउँ र थरअनुसार भिन्न हुन्छन् तथापि सिलीका विशेषता र भूमिकाको आधारमा सिलीको नाम रहेको पाइन्छ।

कृषि सिलीमा अन्न लगाउनेदेखि उठाउने सम्मका सिलीहरू रहेका छन् । यो सिलीलाई चासुम सिली पनि भनिन्छ । मौसम परिवर्तनको रूपमा कन्याडकुरुड सिली रहेको मानिन्छ । यो सिलीले जाडो लाग्दा चिसो ठाउँ जाने र गर्मी मौसम आउँदा फेरि फर्कने तर्फ सङ्केत गरेको देखिन्छ । पशुपक्षीहरू फर्कदा गर्मी मौसम शुरु भएकोले अन्नबाली लगाउने बेला भएको जानकारी दिने जनविश्वास रहेको छ ।

सिलीको सांस्कृतिक महत्त्व

संस्कृति, एक महत्त्वपूर्ण विषय हो । संस्कृति र मानव एक अर्का बीचको सम्बन्ध अन्यन्योश्रित पाइन्छ । कुनै पनि ठाउँको मानिस संस्कृतिविहिन हुन सक्दैन । मानवशास्त्री लेस्ली ह्वाइले संस्कृतिलाई मानवको जिउने प्रक्रिया हो (भा, २००७, पृ.) भनेको पाइन्छ । यसरी जिउने सन्दर्भमा नै संस्कृतिको निर्माण हुने लेस्लीको मान्यता रहेको पाइन्छ । उनका अनुसार केवल मानवमा मात्र संस्कृति निर्माण गर्ने क्षमता रहेको हुन्छ । मानवका यस्ता क्षमताहरूमा सिधा उभिन सक्नु, स्वतन्त्रसँग घुमाउन सक्ने हातहरू हुनु, तीक्ष्ण र केन्द्रित गर्न सक्ने दृष्टि, मेधावी मष्तिस्क साथै प्रतीकहरूको निर्माण र अर्थ लगाउन सक्ने क्षमता हुन् (गुप्ता, शर्मा, पृ. ३३२, ३३३) । यसै कारणले गर्दा मानव जातिमा संस्कृतिको विकास गर्ने क्षमता निहित रहेको हुन्छ ।

क) प्रकृति नै मानव जीवनको आधार

प्रकृति सम्पूर्ण सृष्टिको जननी हो । यहाँ भएका सृष्टिहरूमा मानव होस् वा वनस्पति, ठूला जनावर हुन् वा साना हरेक प्राणीको सृष्टिको आधार नै प्रकृति हो । प्रकृतिलाई माटो, पानी, हावा आदिको रूपमा लिइन्छ । त्यसैले प्रकृतिलाई श्रद्धा गर्नुपर्दछ भनेर साकेला सिलीले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । पारुसिलीको नामले होस् वा अन्य सिलीको नामले होस् प्रकृतिलाई किरात राई समुदायले जीवनपद्धतिको रूपमा गाँसेर हेरेको पाइन्छ ।

ख) मानव, प्रकृतिका अवयव रूखविरुवा र जीवजन्तुसँगको सम्बन्ध

मानव मात्र यो संसारमा जिउन सक्तैन भन्ने मान्यतालाई किरात मुद्दुमले भनेको छ । मुद्दुमले संसारमा रहेका हरेक जीव हुन् वा बिरुवा सबैमा चेतना हुन्छ । अनाहकमा न त जीवको हत्या गर्न मिल्छ न त बिरुवालाई मार्न नै मिल्छ । तर प्रकृतिका यी अवयवहरूको प्रयोग विना जीवन गुजारा गर्न पनि कठीन हुन्छ । त्यसैले प्राकृतिक जीवनका कुनै पनि जीव र बिरुवाहरूको प्रयोग गर्नु परेमा पाप नलाग्ने कुराको सृष्टिकर्तालाई जानकारी दिएपछि मात्र काट्न र मार्न हुन्छ । कुनै पनि जीवित प्राणीलाई मार्नुभन्दा पहिले पानी र अक्षताले पख्क्याउने मान्यता रहेको छ । कुनैपनि बिरुवा काट्न वा ढाल्नु परेमा काट्नु अघि माड (देवता) लाई जानकारी दिने चलन रहँदै आएको छ भने काटेर ढालिसकेपछि जरातिरको गिँडमा माटो र ढुङ्गा चढाउनु पर्दछ । यतिमात्र होइन जीवजन्तुको क्रियाकलापबाट पनि विभिन्न शिक्षाहरू किरात राईहरूले पाएको कारणबाट पनि सिलीमा जीवजन्तुका विभिन्न क्रियाकलापहरूको बारेमा अभिनय प्रस्तुति गर्ने गरिन्छ । यसले मानव र जीवजन्तुको सामिप्यता र समधुर सम्बन्धलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । जुका सिली, बाघ सिलीलगायत अन्य प्राणीहरूको अभिनयमा गरिने सिली नृत्यमा यो प्रष्ट हुन्छ ।

ग) मानव विकास तथा सामाजिक प्रक्रियाको प्रस्तुति

प्रस्तुत सिलीहरूमा कतिपय मानव तथा समाज विकासको क्रममा मानवले निर्वाह गरेका क्रियाकलापहरूको अभिनय गरिएको पाइन्छ । यी सिलीहरू किरात राई जातिका पुर्ख्यौली जीवनयापनका ऐतिहासिक अभिनयहरू हुन् । वैज्ञानिक प्रविधिको विकासले मानवको जीवनयापनमा व्यापक परिवर्तन ल्याइसकेको छ । अहिले पुर्खाकालीन ढिकी र जातोहरू पाउन गाह्रो छ । चिन्डो तथा धिरीको प्रयोग इतिहास भइसकेको छ । खुट्टाले धान माड्ने र भाँट्ने विषयहरू पुराना भैसकेका छन् । यसरी समाज विकासको क्रममा पुर्खाले अपनाएका उल्लेखित विधिहरूको सिलीले ताजा रूपमा सन्ततीहरूलाई जानकारी प्रदान गरिरहेको छ । यस्ता सिलीहरूमा अन्न माड्ने, प्रशोधन गर्ने, भण्डारण गर्नेलगायत सिलीहरू उल्लेख्य छन् । यस सन्दर्भमा किरात संस्कृति अध्ययता हिमालधन राईसँग लिइएको अन्तरवार्ताका आधारमा उल्लेख गर्नुपर्दा-किरात राई समुदायको पितृपुर्खाहरूले उद्विकासको चरणमा जीवन सञ्चालनका लागि पशुपक्षी र प्रकृतिसँग जे जस्तो सम्बन्ध भयो त्यसको अनुकरण वा नक्कलको

रूपमा सिली देखापरेको हो (२०७९ मङ्सिर, १ गते लिइएको अन्तरवार्ताका आधारमा) । यसप्रकार मानव विकास र सामाजिक प्रक्रियाको प्रस्तुतिमा सिलिको महत्त्व रहेको छ ।

घ) पुर्खाप्रतिको आस्था

किरात राई जातिको प्रकृति प्रतिको आस्थाको स्रोत भनेको पुर्खाहरू हुन् । राम्रो उत्पादनको लागि होस् वा कुनै कार्यमा सफलता प्राप्त गर्नका लागि होस्, त्यसरी नै कुनै दैवी विपत्ती वा घटना, दुर्घटनाबाट रक्षाको लागि सृष्टिकर्ता पारुहाड सुम्निमासँग र सुप्तुलुड (मूलचूलहो) मा पुर्खाहरूको पूजा गरेर सुब्बेफाब्बेको लागि माग गरिन्छ । पितृदेव भन्दा माथि श्रेष्ठ कोही हुँदैन भन्ने किरात मुद्दुमको मान्यता रहेको छ । हरेक शुभकार्य गर्दा सुब्बेफाब्बेको लागि पुर्खा सँभन्ने काम हुन्छ । त्यसैले किरात राईहरूले साकेला पर्वमा सिली नाच मार्फत पीतापुर्खा र जीवनजगत प्रति भावना प्रकट गर्दछन् । र साकेला सिली नाच्ने विषय साकेला पर्वसँग सम्बन्धित छ । किनकी श्रमसौन्दर्ययुक्त सिलीको कलाले साक्खेवाको पूजा आराधना गर्ने अवसरबाहेक अन्य अवसरमा सिली प्रस्तुत गर्न नसकिने साक्खेवा संस्कृतिको मान्यता रहँदै आएको पाइन्छ, साक्खेवाको अवसर बाहेक अन्य समयमा सिलीको प्रस्तुती भए कुलपितृ र साक्खेवा शक्तिद्वारा अनिष्टकारी घटना गराउन सक्ने (राई, २०४९पृ. ११७) यसरी, सिलीको प्रत्यक्ष र परोक्ष सम्बन्ध साक्खेवा संस्कृतिमा अनुबन्धित हुन्छ (राई, २०४९, पृ.११८), उभौली र उधौली बाहेक अतिरिक्त समयमा प्रस्तुत हुने सिलीलाई विकृत साक्खेवा संस्कृतिको रूपमा लिइन्छ (राई, २०४९, पृ.११९) । यस आधारमा साकेला सिलीमा पनि माडछा सिलीमार्फत नाक्छोड आफैले सिली नाचेर प्रारम्भ गर्नुले यो विषय प्रष्ट हुन्छ । माडछा सिली पुर्खाहरूप्रति समर्पित सिली हो ।

निष्कर्ष

किरात राई जाति नेपालको एक आदिवासी जाति मध्येका हुन् । यी जातिको आफ्नै विशिष्ट प्रकारको भाषा, संस्कार, संस्कृति, रहनसहन, खानपान र धर्म रहेको पाइन्छ । उल्लेखित सांस्कृतिक विशेषताहरूको आधारमा वर्षौंदेखि जीवनपद्धति सञ्चालन गर्दै आएको पाइन्छ । किरात राईहरूको जीवनपद्धतिको एक प्रमुख सांस्कृतिक पर्व भनेको साकेला चाड हो । साकेलामा उनीहरू प्रकृति र पुर्खाहरूको पूजा गर्दै सुब्बेफाब्बेको लागि शुभाशिष माग्ने गर्दछन् । यही क्रममा भोज खाइ सम्पूर्ण गाउँले भेला भइ साकेला नाच नाच्ने गर्दछन् । साकेला सिलीनाच साकेलाको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । साकेला नाच विना साकेला पूजाले पूर्णता पाउन सक्दैन । त्यसैले साकेला पूजा गर्दै गाउँ गाउँबाट भेला भएका मानिसहरू गोलाकारमा रहेर बाजाका तालमा गीत गाउँदै हात खुट्टाको चालमार्फत् साकेला नाच नाच्ने गरेको पाइन्छ ।

साकेला नाच्दाको निश्चित समयमा नाचको स्वरूप परिवर्तन हुन्छ । यसैसँग हात खुट्टाको चाल र शारीरिक हाउभाउ पनि परिवर्तन हुन्छ । यो परिवर्तनमा सबैले साथ र ताल मिलाएर एक रूपमा नाच्ने गर्दछन्, यसैलाई सिली भनिन्छ । सिली, मानवीय व्यावहार र मानव जीवनसँग सम्बन्धित साङ्केतिक नाच हो । उल्लेखित सम्बन्धहरूलाई हातखुट्टामा देखाइने ईशारा, सिलिको माध्यमले प्रस्तुत गरिन्छन् । यस्ता सिलीहरू मुख्यतः विश्वास, सम्बन्ध र सामाजिक जीवनपद्धतिसँग सम्बन्धित हुन्छन् ।

अहिलेसम्म सिलीका प्रकारहरूको बारेमा निश्चित रूपमा भन्न गाह्रो छ । यस्तो हुनुमा भाषिक विविधता र बसोबास क्षेत्रको असर मुख्य हुन् । सिलीको संख्या निश्चित रूपमा थाहा पाउनको लागि बृहत् अध्ययन अनुसन्धानको आवश्यकता पर्दछ । तबमात्र साकेला सिलीहरूको निश्चित संख्या पत्ता लाग्न सक्दछ । त्यसरी नै सिली साकेलासँग सम्बन्धित भएको र साकेला किरात राई समाजको अभिन्न संस्कृतिसँग सम्बन्धित भएकोले सिलीको सांस्कृतिक महत्त्व रहेको देखिन्छ ।

उल्लेखित विश्लेषणका आधारमा किरात राईहरूको सामाजिक जीवनमा सिलीको महत्त्व रहेको छ । सिलीहरूमार्फत् समाजमा भाइचारा स्थापना हुने, समय सन्दर्भ जानकारीले खेतीपाती लगाउन मौका मिलेको देखिन्छ । त्यसरी प्रकृतिका अवयवहरू पानी, माटो, घाम, हावा, आगो, वनस्पति साथै जीवजनावरहरूको

सामीप्यता साथै महत्त्वको बारेमा पनि सिलीको सांकेतिक अभिव्यक्तिबाट जानकारी पाइन्छ। मानिसको उद्भवकाल, चरणवद्ध विकासहरू कसरी भयो भन्ने विषयलाई पनि सिलीमार्फत् प्रस्तुत गरिएका हुन्छन्। सिकार गर्दाको अभिनय पनि सिलीमार्फत् देखाएको हुन्छ भने कृषि कर्मको प्रारम्भ भस्मे फडानीदेखि लिएर खनजोत गर्ने, बीउ छर्ने, रोप्ने गोडमेल गर्ने, टिप्ने, प्रशोधन गर्ने र साथै पितृलाई चढाएर खानेसम्मका अभिनयहरू पनि देखाइन्छ। यसैगरी, ओढ्ने कपडा तयारीको लागि कपास उत्पादन गरेर प्रशोधन गर्ने र त्यसलाई तानमा लगाएर बुन्ने संस्कृतिको समेत सिलीमा अभिनय गरिन्छ। इ.वि.टेलर (भा, २००७, पृ. २९) र मोगान (बोहानान, क्लाजर, १९८८, पृ. ३८) भने जस्तै समाज र संस्कृतिको ऐतिहासिक रूपमा जंगली, बर्बर र सभ्य युग हुँदै विकास हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको देखिन्छ। यस अर्थमा सिलीको किरात राई समाजमा सांस्कृतिक महत्त्व रहेको पाइन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- किराती, गोपाल (वि.सं. २०७४). किराती पुर्खाको भौतिकवादी दृष्टिकोण. *किराती सौन्दर्यशास्त्र* (सम्पा.) ललितपुर : आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान।
- गुप्ता, एम.एल., शर्मा, डी.डी. (१९९७). *समाजशास्त्र*. आगरा : साहित्यभवन पब्लिकेशन।
- वालाखाम्छा, निर्दोष (वि.सं. २०४९). *साकेवा-एक परिचय*. काठमाडौं : प्रतिबोध प्रिन्टिङ प्रेस
- राई, हिमाल (वि.सं. २०४९). *किरातबारे तीन कुरा*. काठमाडौं : याङकोङ्मा प्रकाशन।
- राई, विष्णु (वि.सं. २०७१). *किरात सभ्यता : उँधौली/उँधौली पर्व*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान।
- राई, तारामणि (वि.सं. २०७१). *साकेल : कोयी मिथक, सिली र अनुष्ठान विधिको विश्लेषण*. काठमाडौं : काजीकुमार कोयी, लोकेन्द्र कोयी राई, हर्कजंग कोयी राई 'आकाश' र सुमन कोयी राई।
- राई, भीमराज. (ये. ब. , ५०७६). *किरातीहरूको धर्म संस्कार नै पितृ, प्रकृति र चुला*. निप्सुड. ३६।
- राई, तारामणि, प्रकाश राई र बलिराज खम्बू. (सन्, २०११). *किरात राई अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन तथा किरात महोत्सव (२०११)*. काठमाडौं : किरात राई यायोक्खा।
- हतुवाली, चन्द्रकुमार (वि.सं. २०६४). *साकेवा*. काठमाडौं : बान्तावा अनुसन्धान प्रतिष्ठान।
- राई, कमलजङ्ग (वि.सं. २०७४). *साकेवा सिली : एक अध्ययन*. ललितपुर : आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान।
- Bohannan, P., Clazer, M. (1988). *Highpoint in Anthropology*. New York : Alferd A. Knopf.
- Central Bureau of Statistics (2013). *National Population and Housing Census 2011*. Kathmandu : Government of Nepal.
- Jha, M. (2007). *An Introduction to Anthropological Thought*. Delhi : Vikas Publishing House Pvt Ltd.
- Tylor, E.B. (1920). *Primitive Culture*. London : John Murray.
- चन्द्रकुमार राई, वर्ष ५०, किरात राई संस्कृति अध्येता, हतुवागढी-२, भोजपुर, हाल : महालक्ष्मी नगरपालिका-४, सेतीपाखा, ललितपुर।
- सुन्दरेम्पा राई(नाकछोड), वर्ष ७०, किरात राई संस्कृति तथा मुन्दुमविद्, सुन्सरी, धरान, हाल : नखिपोट-१४, ललितपुर।
- हिमालधन राई, वर्ष ६७, किरात राई संस्कृति अध्येता, रामप्रसाद राई गाउँपालिका, वडा नं.-५, भोजपुर, हाल : महालक्ष्मी नगरपालिका- ८, ललितपुर।